

УДК 340.114.5

М. Є. Черкас, кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії держави і права,
Національного університету «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»

Деформації правосвідомості як чинники протиправної поведінки особи

Правова дійсність становить особливу царину в соціальному житті суспільства, що зумовлено правом та його впливом на суспільні відносини. Вона є різновидом соціальної дійсності і складається з ідеального й матеріального. Сфера ідеального визначається свідомістю, а сфера матеріального — соціальною практикою. Щодо правової дійсності, то ідеальне й матеріальне виявляються у правосвідомості, законодавстві, реалізації права й у правовій культурі. Перелічені правові явища взаємозумовлені на рівні закономірностей так, що зміни в одних із них неминуче викликають відповідні зміни в інших. Суспільна свідомість як явище соціальної дійсності, має різні форми свідомості — політичну, моральну, національну, естетичну, релігійну, а також правову. За допомогою зазначених форм люди відображають навколишній світ. Через правосвідомість відбувається відбиття правової дійсності, що передбачає: а) осмислення й відчуття необхідності права; б) оцінку права; в) усвідомлення потреби у створенні розвиненої системи законодавства; г) осмислення внесення змін чи доповнень до чинних нормативних актів; д) сприйняття процесу й результатів реалізації права; е) співвідношення цінностей правових з іншими — моральними,

політичними, національними та ін. Як показує історія, у тоталітарному суспільстві право завжди відігравало невизначну роль. За радянських часів форма існуючого на той час державного режиму не визначала певного місця права в соціумі. Пануюча в ту епоху марксистська правова теорія була орієнтована на поступове відмирання держава і права за непотрібністю.

Проте еволюція права й історичний досвід дозволяють зробити висновок: чим вищий рівень розвитку суспільних відносин, тим більша потреба в регулюванні останніх за допомогою права, адже побудова правової держави неможлива без оновлення правової свідомості й правової культури суспільства. У сучасній літературі досить ґрунтовно висвітлено поняття правової свідомості.

Правосвідомість являє собою підґрунття й органічну складову частину організованого в державу соціуму. Вона є відбиттям його правового життя, правових відносин у ньому, сутності й ролі правових настанов у свідомості суспільства взагалі, соціальної групи чи особи, зокрема це є знання про чинне право, його оцінка й роздуми про його сутність, ідеї, зміни для його поліпшення.

За визначенням І. Є. Фарбера, правосвідомість — це сукупність правових поглядів і почуттів, що мають нормативний характер і містять у собі знання як правових явищ, так і їх оцінку з точки зору класової (або загальнонародної) справедливості, а також нові правові вимоги, які відбивають економічні й політичні потреби й інтереси суспільного розвитку¹. На думку Е. А. Лукашевої, «правосвідомість — це погляди, уявлення, думки, почуття, настрої, що виражають розуміння необхідності встановлення та функціонування певного правового порядку в суспільстві»². Отже, правосвідомість є неминучим супутником права, існування якого нероздільно пов'язано з волею і свідомістю людей. Вимоги суспільного життя не можуть бути виражені юридичними приписами, доки люди не усвідомлять їх

¹ Фарбер І. Е. Правосознание как форма общественного сознания : монография / И. Е. Фарбер. — М. : Юрид. лит., 1963. — 206 с.

² Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность : монография / Е. А. Лукашева. — М. : Юрид. лит., 1973. — 344 с.

своєю волею й розумом. У той же час і вплив права на суспільні відносини теж здійснюється через волю і свідомість індивідів. Усе це й викликає до життя відповідний комплекс правових уявлень, почуттів, настроїв, переживань, поглядів тощо¹. Як соціальне явище право викликає те чи інше ставлення до нього індивідів, яке може бути або позитивним (коли ними розуміється необхідність і цінність права), або негативним (коли право вважається зайвим, непотрібним). Люди тією чи іншою мірою висловлюють своє ставлення до всього, що пов'язано з уявленнями про право, — до законів, правових актів, до діяльності суду та інших правозастосовних органів, до поведінки членів суспільства в царині дії права.

Людина завжди має свій погляд на право в минулому, на те, яке діє зараз і яке вона хотіла б бачити в майбутньому. Це ставлення може бути раціональним, розумним, емоційним, на рівні почуттів, настроїв тощо. Те чи інше усвідомлення права і правових явищ у суспільстві може бути як в однієї людини, так і в групі людей, у людському співтоваристві.

Якщо бачити у праві об'єктивну реальність, то слід визнати й наявність суб'єктивної реакції індивідів на право, яка йменується правосвідомістю. Це пояснюється тим, що право служить регулятором відносин людей, наділених волею і свідомістю. Цілком очевидно, що процес створення права (правотворчість) пов'язаний з їх свідомою діяльністю і що право є продуктом останньої. Зрозуміло й те, що втілення норм права в життя — це усвідомлена, вольова діяльність індивідів.

Правосвідомість є також схвальною або негативною реакцією людей на щойно прийняті закони, конкретні проекти нормативних актів та ін. Вона звичайно не існує в так званому чистому вигляді, бо взаємопов'язана з іншими видами й формами свідомості й реальної дійсності. Досить часто правосвідомість переплітається з моральними переконаннями, бо люди оцінюють право і правові явища з точки зору таких моральних категорій, як добро і зло, справедливість і несправедливість, совість і честь.

---

¹ Матузов Н. И. Теория государства и права : курс лекций / Н. И. Матузов, А. В. Малько. — М. : Юристъ, 2007. — С. 157.

Структурна характеристика правосвідомості охоплює два елементи — правову ідеологію і правову психологію.

Правова ідеологія — це систематизоване наукове вираження правових поглядів, принципів, потреб суспільства, його різних соціальних груп і верств. Вона повинна формуватися як процес виявлення, координації й узгодження різноманітних суспільних інтересів шляхом досягнення соціального компромісу. Тільки за таких умов правова ідеологія міститиме значний демократичний потенціал, що означає пріоритет прав і свобод людини, поділ влади, політичний плюралізм, який є притаманним здоровому суспільству з розвиненою правовою культурою. Ця ідеологія обґрунтовує й оцінює існуючі правові відносини, законність і правопорядок. Специфікою праворозуміння порівняно з іншими сферами свідомості є усвідомлення людством зв'язку фактів і процесів з їх юридичними наслідками і співвідношення їх з правовим регулюванням, правами, обов'язками й санкціями за їх ігнорування.

Підвалинами правової ідеології, її обов'язковим компонентом є знання про право, що, по суті, стосується кожної людини. З його приписами, дозволами й заборонами, які воно надає, й обов'язками, які воно накладає. Людина, яка не розуміє права, не знає конституції й законів своєї держави, не може свідомо їх використовувати. Це робить її беззахисною перед свавіллям влади, особа поступається їй, виявляючи сліпу покору. І навпаки, знаючи закони, вона може обстоювати не лише свої природні, надані їй при народженні права і свободи, а й вимагати, щоб вони реалізовувались фактично, щоб держава створювала необхідні умови для їх використання. Саме правосвідомість дозволяє зрозуміти, де закінчується право й де починається свавілля. Окрім знання норм права кожна людина має враховувати його принципи, це реалізується за посередництва правової психології, яка охоплює сукупність правових відчуттів, ціннісних відносин, настроїв і бажань, властивих як всьому суспільству в цілому, так і конкретній соціальній групі. Правова ідеологія є віддзеркаленням життєвих відносин членів соціуму. Найбільший вплив на право справляє національна

психологія — звичаї, традиції, звички, що характеризують емоціональне ставлення народів до тих чи інших правових інститутів. Як у теократичних, так і світських державах правові погляди, а тим паче правові відчуття й емоції перебувають також під впливом релігії.

Центральним компонентом правосвідомості є ціннісне ставлення до права в цілому, до його норм та інститутів, до практики їх застосування й до власної правової поведінки з точки зору ефективності і справедливості основних елементів правового регулювання. Саме цей компонент забезпечує творчий вплив правової свідомості і багато в чому ефективність правового регламенту. Особливо актуальним у цьому аспекті стає питання про деформації цього явища.

Як справедливо зазначає Д. А. Керимов, будь-яка деформація у правовій сфері дії індивіда (поведінки, правосвідомості, правової культури тощо), викликана соціальними і психологічними причинами, з його боку часто призводить до протиправного вчинку¹. Уперше ідею негативної правовим нормам і цінностям свідомості сформулювали в юридичній доктрині радянського періоду А. Р. Ратинов² і І. І. Карпець³. Так, на думку цих вчених, однією з конкретних, найближчих і безпосередніх причин, що породжують злочин і відрізняють його від інших антисоціальних вчинків, є руйнування правових цінностей або прогалина у правовій свідомості індивіда, що виражається або в правовому інфантилізмі — несформованості його правосвідомості і прогалині в ній, або ж у правовому негативізмі — у несприйнятті особистістю правових тенденцій.

Ця ідея поклала початок новому напрямку в юриспруденції — дослідженню правосвідомості законослухняних громадян і злочинців, у ході якого вона отримала певне емпіричне підтвер-

¹ Керимов Д. А. Соотношение теоретической и практической деятельности в процессе познания права / Д. А. Керимов // Сов. гос-во и право. — 1980. — № 3. — С. 11-16.

² Ратинов А. Р. Методологические вопросы юридической психологии / А. Р. Ратинов // Психолог. журн. — 1983. — Т. 4. — № 4. — С. 107-118.

³ Карпец И. И. Развитие наук криминального цикла в свете решений XXVII съезда КПСС / И. И. Карпец // Вопр. борьбы с преступностью. — 1987. — Вып. 45. — С. 3.

дження. Зокрема, були виявлені суттєві відмінності правосвідомості названих категорій осіб на оціночному й регулятивному рівнях формування останньої. Загальне розуміння дефектів правової свідомості зустрічається також у А. І. Долгової, на переконання якої дефект правосвідомості полягає в несформованості або в перекрученні основних її структурних складників — правових поглядів, переконань та установок, коли яких-небудь із цих елементів у структурі правової свідомості взагалі бракує або вони сформовані недостатньо, або хоча й сформовані повністю, але невдало чи неправильно, тобто страждає їх змістовна сторона: правові погляди, уявлення і переконання суперечать чинному законодавству¹.

Якщо приписи норм права сприймаються особистістю тільки як зовнішні, а іноді і як чужі вимоги, спостерігається формальне або байдуже ставлення до них чи негативна емоційна реакція на правові явища. У всіх випадках виникає реальна загроза невиконання юридичних обов'язків, а то й учинення злочину. У такій ситуації деформація індивідуальної правової свідомості виявляється в її пізнавальних або емоційних дефектах поведінкових компонентів. Вони теж можуть виражатися в незрілості правових поглядів та уявлень (раціональний компонент) і у відсутності позитивних правових почуттів, настроїв і переконань (емоційний компонент). Найяскравіше дефекти правосвідомості знаходять свою прояв у поведінковому компоненті при вчиненні правопорушення як специфічній формі вираження протиріч між суспільною й індивідуальною правовою свідомістю на стадії реалізації права.

Можна виділити декілька послідовних стадій процесу деформації правосвідомості. Перша пов'язана з інформаційно-пізнавальним рівнем правової установки. На цій стадії створюються можливості для когнітивного дисонансу, тобто розбіжності між старими стереотипами й новою інформацією, яку суб'єкт сприймає як значущу, важливу, цінну, що потребує ретельного розгляду. Друга стадія стосується оціночного рівня

¹ Долгова А. И. Некоторые вопросы перестройки в криминологии / А. И. Долгова // XXVII съезд КПСС и укрепление законности и правопорядка. — М., 1987. — С. 27.

правової установки, оскільки дисонанс переживається особою як неприємний, виникає прагнення позбутися неузгодженості й відновити звичний порядок. Третя пов'язана з регулятивним рівнем правової установки. Індивід зіставляє неузгоджені елементи і приводить їх у систему, знаходячи їм місце у своїх уявленнях про належне, цінне, правильне. У випадках коли регулятивний рівень порушено і процес деформації не дає можливості адекватно зіставляти подібні протиріччя, суб'єкт може перебудувати свої уявлення про цінності, відкинувши старі як такі, що не відповідають дійсності. На їх місці виникають інші цінності, що не відповідають правовим. На цьому рівні виникає ставлення до цінностей і норм права, а також специфічна права активність, що виражається в поведінці з позитивним або ж деформованим ухилом.

З погляду О. В. Грошева, під дефектами правосвідомості в широкому смислі слід розуміти наявні в масовій правосвідомості будь-які статично значущі відхилення від ідеї науково-теоретичної правової свідомості, зазначені в державно-правовій доктрині, законодавстві та правовій науці¹.

Дефекти правосвідомості у вузькому розумінні цього поняття — це функціональні порушення (дисфункції) у структурі суспільної, групової чи індивідуальної правової свідомості, які виражаються в несформованості, перекрученості або нестійкості основних його структурних елементів і які справляють криміногенний вплив на поведінку особистості або соціальних груп у юридично значимих ситуаціях.

Обґрунтованою здається позиція вчених, які розрізняють відносну й абсолютну деформацію правосвідомості. Відносна полягає в невідповідності структури останньої реально існуючій у суспільстві правової дійсності, абсолютна — у невідповідності структури правосвідомості виробленим людською цивілізацією правовим координатам.

Потрібно зазначити, що деформація правосвідомості — це один з її станів, що є протилежний позитивному.

¹ Грошев А. В. Функции правосознания в механизме уголовно-правового регулирования : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Грошев Александр Васильевич. — Екатеринбург, 1997. — 366 с.

Спираючись на викладене, вважаємо за можливе дати визначення категорії деформації правосвідомості: це негативне соціальне явище, для якого властиві такі зміни його стану, які неправильно відбивають реальну громадську й особисту правову дійсність і виражають негативне ставлення до чинної системи права, законності і правопорядку в цілому. Деформації правосвідомості в перехідний період розвитку суспільства виникають внаслідок неузгодженості потреб та інтересів, ціннісних орієнтацій та установок, норм і традицій, свідомих і правових образів суб'єктів правових відносин.

Варто підкреслити, що злочинність захоплює все нові сфери впливу, у тому числі й у найвищих ешелонах влади, починаючи діяти майже легально. У масовій свідомості людей формується переконання в можливості вчинити злочин і не бути покараним. Як наслідок — повсюдне масове недотримання й невиконання правових норм, розпоряджень, а невиконуваність законів — найголовніша ознака безсилля влади. Такий непослух є результатом низької й деформованої правосвідомості, пояснити який можна браком правової культури. Ще давньоримські юристи вважали, що закон, який не діє, гірше, ніж його відсутність. А оприлюднення суперечливих, паралельних, взаємовиключних правових актів породжує значну кількість не систематизованих правових норм, які спростовують самі себе. І при цьому утворюється такий правовий вакуум, у якому цілі пласти суспільних відносин не регламентуються правом. Увесь цей безлад, така плутанина в законодавстві дають простір для зловживання і свавілля посадових осіб і владних структур усіх рівнів.

Серйозною причиною й у той же час наслідком деформування правосвідомості і правової культури є порушення прав людини. Слабка правова захищеність особистості підриває віру в закон, у здатність права забезпечити порядок. А це, у свою чергу, породжує негативне ставлення до права. Перестаючи його поважати, навіть законослухняні громадяни починають доходити думки про необов'язковість дотриманні правових норм і про відсутність необхідності в цьому. Дуже часто боротьба за поновлення порушеного права призводить до нехтування прав

інших осіб. Ніщо так не свідчить про безсилля влади, як постійний прояв сили. Велика відповідальність за зростання деформації правосвідомості населення лежить безпосередньо й на державі. Повагу до права неможливо виховати в умовах ослаблення державності й економічної неможливості забезпечити гідне життя населення.

Сучасне бачення сильної держави передбачає, що всі її структури спираються на право, забезпечують права і свободи громадян та інтереси суспільства в цілому, що є необхідною умовою вирішення економічних і соціальних проблем. А людина, яка змушена дбати про елементарне виживання, будучи далекою від сприйняття правових цінностей (утім, як і від будь-якої культури й будь-яких виховних процесів), втрачає до них інтерес, а разом із тим й усі моральні орієнтири. Проблеми деформування правосвідомості населення безпосередньо пов'язані з проблемами його делінквентності.

Деформація правової свідомості — складне й багатогранне явище, що має низьку різноманітних проявів — зовнішній, внутрішній, до закону, права, правової моралі, а тому боротьба з ними вимагає: а) зусиль усього соціуму й держави, б) підтримки з боку законодавчих, виконавчих і судових органів, в) цілеспрямованої виховної роботи і правової освіти, г) якісного розвитку правової науки, д) поліпшення соціальних та економічних умов життя як окремого громадянина, так і суспільства в цілому.

М. Е. Черкас

ДЕФОРМАЦИИ ПРАВОСОЗНАНИЯ КАК ФАКТОРЫ ПРОТИВОПРАВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

Статья посвящена анализу сущности правосознания и проблеме его деформации: от того, как личность воспринимает, усваивает правовые предписания, зависят направленность и выбор варианта правового поведения, готовность действовать согласно усвоенным правовым ценностям.

Ключевые слова: правосознание, правовая идеология, правовая психология, деформация правового сознания, дефекты правосознания,

M. E. Cherkas

**AWARENESS AND ITS DEFORMATION AS A FAKTOR IN
OPTIMIZING THE WRONGFUL CONDUCT OF THE INDIVIDUAL**

Article is dedicated to the analysis of the essence of justice and the problem strain it, from how a person perceives, learns the legal requirements, and the choice depends on orientation variants of legal behavior is determined by the willingness to act according to internalized legal values.

Keywords: *awareness of the law, legal ideology, legal psychology, the deformation of the legal consciousness, the defects of justice,*